

УДК 911.3

Антонюк О.О.*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*

Белігеративні ландшафти: ландшафтознавчий та лінгвістичний аналіз основних термінів і понять

Здійснено ландшафтознавчий і лінгвістичний аналіз основних термінів і понять для визначення белігеративних антропогенних ландшафтів. Встановлено, що значне різноманіття й специфічні умови їх формування (переважно під час військових дій), значення для пізнання природи й історії окремих регіонів Землі спонукали фахівців різних наукових напрямів (істориків, археологів, військових, архітекторів, військових інженерів) до активних досліджень ландшафтних комплексів воєнного походження. Ці дослідження сприяли появі в науковій літературі значної кількості термінів і понять, різноманітних визначень, котрі часто не лише не співпадають за змістом, але й протирічають один одному. Наприкінці ХХ ст. в антропогенному ландшафтознавстві виокремились два напрями вивчення впливу техніки на природне середовище: *функціональний* – вчення про ландшафтно-інженерні й ландшафтно-техногенні системи та *просторово-морфологічний*, або вчення про власне антропогенні ландшафти. Це дає можливість серед белігеративних ландшафтів виокремити: белігеративні ландшафтно-інженерні системи, белігеративні ландшафтно-техногенні системи та власне белігеративні ландшафти. У статті проаналізовані найбільш поширені у наукових і науково-популярних виданнях визначення ландшафтів воєнного походження і зроблена спроба лінгвістичного і ландшафтознавчого обґрунтування основних понять і термінів.

Ключові слова: ландшафти воєнного походження, белігеративні ландшафти, ландшафтно-інженерні системи, ландшафтно-техногенні системи.

Антонюк Е.А. Беллигеративные ландшафты: ландшафтоведческий и лингвистический анализ основных терминов и понятий. Проведен ландшафтоведческий и лингвистический анализ основных терминов и понятий для определения беллигеративных антропогенных ландшафтов. Установлено, что значительное многообразие и специфические условия их формирования (преимущественно во время военных действий), значение для познания природы и истории отдельных регионов Земли побудили специалистов различных научных направлений (историков, археологов, военных, архитекторов, военных инженеров) к активным исследованиям ландшафтных комплексов военного происхождения. Эти исследования привели к появлению в научной литературе значительного количества терминов и понятий, различных определений, которые часто не только не совпадают по содержанию, но и противоречат друг другу. В конце ХХ в. в антропогенном ландшафтоведении выделились два направления изучения влияния техники на окружающую среду: функциональный – учение о ландшафтно-инженерных и ландшафтно-техногенных системах и пространственно-морфологический, или учение о собственно антропогенных ландшафтах. Это дает возможность среди беллигеративных ландшафтов выделить: беллигеративные ландшафтно-инженерные системы, беллигеративные ландшафтно-техногенные системы и собственно беллигеративные ландшафты. В статье проанализированы наиболее распространенные в научных и научно-популярных изданиях определения ландшафтов военного происхождения и предпринята попытка лингвистического и ландшафтоведческого обоснования основных понятий и терминов.

Ключевые слова: ландшафты военного происхождения, беллигеративные ландшафты, ландшафтно-инженерные системы, ландшафтно-техногенные системы.

Antoniuk O.O. Fortification landscapes: landscape and linguistic analysis of the key terms and concepts. The aim of the article is landscape and linguistic analysis of key terms and concepts to determine fortification anthropogenic landscapes. Significant diversity and specific conditions of their formation (mostly during the war), the value of the knowledge of the nature and history of individual regions of the Earth have prompted experts from different scientific fields (historians, archaeologists, military, architects, military engineers) to active research landscapes of military origin. These studies led to the emergence of scientific literature, a significant number of terms and concepts, different definitions that often not only do not match the content, but also contradict each other. At the end of the twentieth century in anthropogenic landscape two areas of study the impact of technology on the environment were separated: functional – theory of landscape

engineering and landscape and man-made systems and space-morphological, or the doctrine of their own man-made landscapes. This makes it possible to distinguish among fortification landscape: fortification landscape engineering systems, fortification landscape and man-made systems and fortification landscapes in particular. In the article the most common in scientific and popular publications determine the landscape of military origin and attempted linguistic and landscape study of the basic concepts and terms.

Key words: landscape military origin, fortification landscapes, landscape-engineering systems, landscape and man-made system.

Наявність проблеми. Широке розповсюдження, значне різноманіття й специфічні умови формування ландшафтних комплексів воєнного походження, значення для пізнання природи й історії окремих регіонів Землі спонукали фахівців різних наукових напрямів до активних досліджень цих ландшафтів. У процесі таких досліджень було запропоновано значну кількість термінів і понять, різноманітних визначень, котрі часто не лише не співпадають за змістом, але й протирічають один одному. Це спонукає до детальнішого розгляду основних термінів і понять, які використовуються в процесі пізнання ландшафтних комплексів воєнного походження.

Аналіз попередніх досліджень. У 1974 році засновник антропогенного ландшафтознавства Ф.М. Мільков запропонував усі ландшафтні комплекси воєнного походження об'єднати в особливий клас антропогенних ландшафтів під загальною назвою *белігеративні* (від латинського *beligero* – вести війну) *ландшафти* [11]. Ця назва виявилась вдалою і зараз є найбільш вживаною. Вдалою тому, що під назвою (терміном) «*белігеративний ландшафт*», «*белігеративний ландшафтний комплекс*» можна розуміти будь-які ландшафтні комплекси воєнного походження незалежно від їх способу створення, віку та особливостей сучасного функціонування. Є й інші терміни, якими науковці, не завжди аналізуючи їх суть, узагальнено називають ландшафтні комплекси воєнного походження.

Мета дослідження – розглянути і проаналізувати основні терміни і поняття, що використовуються у процесі дослідження белігеративних ландшафтів.

Результати дослідження. У роботах фахівців різних галузей наук, які так чи інакше розглядають белігеративні ландшафти (істориків, археологів, військових) зустрічаються різні визначення одних і тих самих об'єктів.

В основі більшості термінів поняття фортифікація (від пізньолат. *fortificatio* – укріплення, від лат. *fortis* – міцний, сильний і *facio* – роблю), що у більшості словників має два тлумачення: 1 - військово-стратегічна наука, що розробляє теоретичні основи і практичні способи захисту військ, населення і об'єктів тилу від дії засобів ураження шляхом будівництва і використання укріплень; 2 – оборонні укріплення, споруди, створені з тією ж метою [14].

Серед таких:

– воєнно-фортифікаційні [1, 2, 3]. Цей термін доцільно використовувати, але для позначення не всіх ландшафтних комплексів воєнного походження, а лише тих, що були створені в процесі будівництва фортифікаційних споруд – оборонних валів і ровів, оборонних ліній, окопів і траншей тощо;

– військово-фортифікаційні [4, 7, 8]. Частіше вживаний серед військових фахівців і має більш широке значення, ніж термін воєнно-фортифікаційні ландшафти. Однак і він не охоплює всі белігеративні ландшафти, а лише ті з них, що були створені при наявності військ і військовими. Між тим, значна частина цих ландшафтних комплексів, наявна до цього часу, – протитанкові рови, ескарпи – була створена цивільним населенням або в процесі випробувань тієї чи іншої зброї –

вирви від атомних бомб, кільцеподібні заглибини на поверхні землі, що утворилися в результаті підземних випробувань тощо;

– інженерно-військові [5, 9, 10]. Цей термін найбільше придатний для позначення лише сучасних активно функціонуючих белігеративних ландшафтних комплексів – воєнних полігонів, складських комплексів воєнної техніки і військових частин та інших.

Ці терміни, як ми бачимо, акцентують увагу на самих об'єктах та їх функціях, а не на особливостях перетворення ландшафтів під впливом специфічної (військової) діяльності людини.

Наприкінці ХХ ст. в антропогенному ландшафтознавстві виокремились два напрями вивчення впливу техніки на природне середовище: *функціональний* – вчення про ландшафтно-інженерні й ландшафтно-техногенні системи та *просторово-морфологічний*, або вчення про власне антропогенні ландшафти [6].

Функціональний напрям активно використовують у процесі дослідження природного середовища, у якому соціальний (у нашому випадку - військовий) елемент виступає регулятором всіх змін, які відбуваються в ньому. Просторово-морфологічний досліджує ландшафтні комплекси воєнного походження, розвиток яких, після припинення зв'язків з технікою (технічною системою), здійснюється за природними закономірностями [11]. Це дає можливість серед белігеративних ландшафтів виокремити:

– *белігеративні ландшафтно-інженерні системи* (БЛ-ІС) – це початкова, інженерна стадія формування белігеративних ландшафтів. Від їх функціонування у майбутньому залежать особливості розвитку і структура белігеративних ландшафтів. У структурі белігеративних ЛІ-ІС функціонують тісно взаємопов'язані між собою три блоки: природний, військово-технічний та управління (рис. 1).

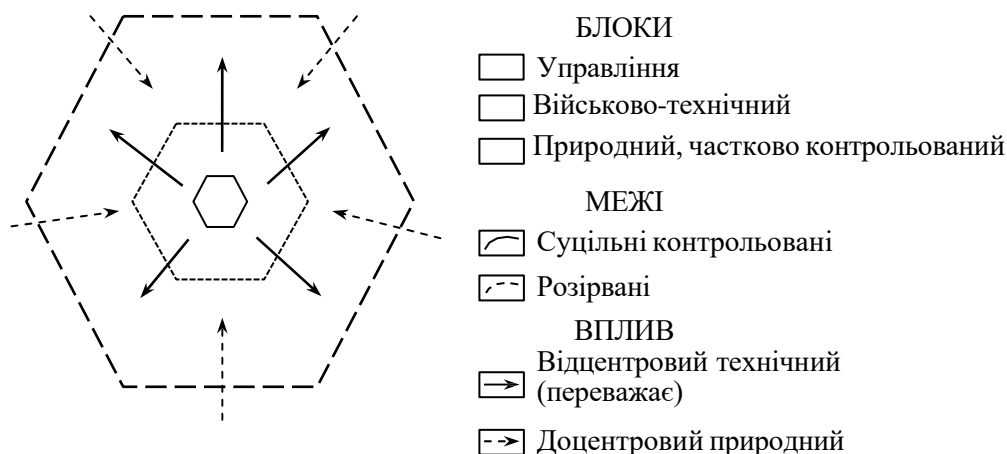

Рис. 1. Белігеративна ландшафтно-інженерна система

Зв'язки між блоками БЛ-ІС контролюються людьми і технікою. Тут усі природні процеси постійно подавляються технічним блоком. Залежно від потужності військово-технічного блоку та необхідності БЛ-ІС, такі белігеративні ландшафти можуть формуватися і функціонувати упродовж десятків, а інколи лише кількох років. До ЛБ-ІС відносяться функціонуючі зараз воєнні аеродроми, військові частини, полігони й стрільбища, діючі лінії оборони тощо.

У зв'язку з тим, що техніка і блок управління визначають розвиток БЛ-ІС,

вони не є предметом дослідження лише антропогенного ландшафтознавства. Важливе значення тут мають і галузеві (інженерно-геологічні, гідрологічні, економічні, екологічні, будівельні та ін.) дослідження, а також знання військової техніки. Белігеративні ландшафтно-інженерні системи здебільшого закриті військові об'єкти і літературно-картографічні матеріали щодо них недоступні для фахівців інших галузей;

– *белігеративні ландшафтно-техногенні системи* (БЛ-ТС) формуються і функціонують упродовж перехідного етапу розвитку белігеративних ландшафтів: між БЛ-ІС і власне белігеративними ландшафтами (ВБЛ), коли блок управління перестає діяти, а технічний блок функціонує частково (рис. 2).

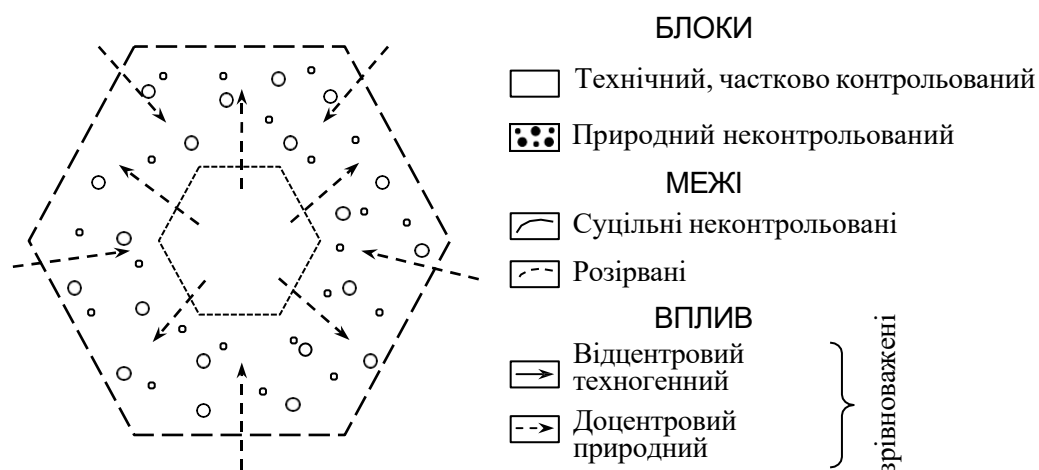

Рис. 2. Белігеративна ландшафтно-техногенна система

На цьому етапі розвитку белігеративних ландшафтів інтенсивніше проявляються різноманітні природні процеси, а людина і техніка контролюють їх лише за необхідності. У процесі дослідження БЛ-ІС і БЛ-ТС інколи можна об'єднати під назвою белігеративних ландшафтно-технічних систем (БЛТхС). Белігеративні ландшафтно-техногенні системи теж частково закриті, матеріали щодо них малодоступні. Зараз до БЛТС відносяться недіючі, але не покинуті воєнні аеродроми й полігони, території військових частин тощо;

– *власне белігеративні ландшафти* (ВБЛ) формуються після припинення впливу технічного блоку і блоку управління. Створені у процесі функціонування БЛ-ІС і БЛ-ТС белігеративні ландшафти являють собою одноблокову систему природних компонентів (рис. 3).

ВБЛ розвиваються за природними законами і закономірностями під потужним впливом процесів, властивих прилеглим ландшафтам. Белігеративні ландшафти на цьому етапі розвитку не можна протиставляти природним, оскільки між ними немає різниці, окрім походження. Саме ВБЛ Поділля (у подальшому вживаємо словосполучення – термін «белігеративний ландшафт») присвячене це дослідження. Поняття «белігеративний ландшафт» – загальне, «белігеративні ландшафти» і «белігеративні ландшафтні комплекси» – синоніми. Це будь-які (фація, урочище, місцевість та ін.) структурні складові белігеративного ландшафту. Синонімом белігеративного ландшафтного комплексу є також поняття «белігеративний об'єкт».

Зараз є кілька визначень поняття «белігеративний ландшафт». Визначення Ф.М. Мількова в якому до белігеративних ландшафтів віднесені всі ландшафти

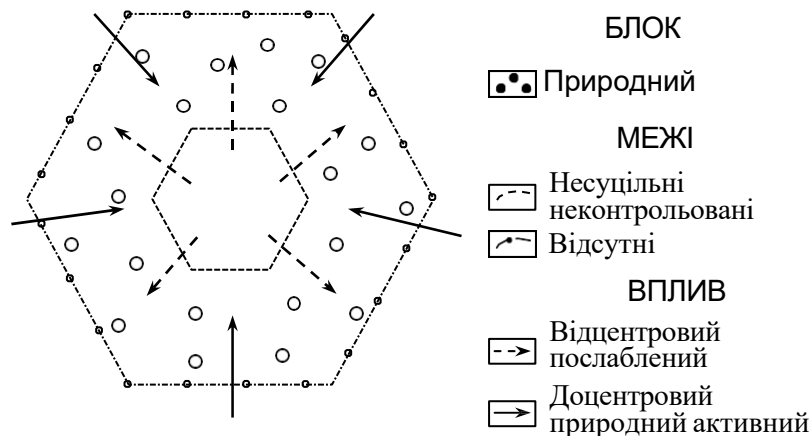

Рис. 3. Власне белігеративні ландшафти

воєнного походження.

В.А. Михайлов пропонує таке визначення поняття «белігеративні ландшафти» – це специфічні воєнно-технічні комплекси, створені в результаті зміни природного ландшафту або штучно, з особливих матеріалів, а також об'єкти воєнної інфраструктури, і ті, що виникли у результаті ведення воєнних дій (реальних або учбових) та підготовки до них [12].

О. Семеряга пропонує таке робоче визначення белігеративного ландшафту: клас антропогенних ландшафтів, що утворився в результаті ведення воєнних дій і складається з природно-територіального комплексу в поєднанні з побудовою, що призначена для вкритого розміщення і найбільш ефективного використання зброї, військової техніки, пунктів управління, а також для захисту військ, населення та об'єктів тилу від дії засобів ураження супротивника [13].

Визначення поняття белігеративного ландшафту В.А. Михайлова і О. Семеряги – швидше їх коротка характеристика, а не чітке окреслення суті поняття. Вважаємо, що *белігеративний ландшафт – це антропогенний ландшафт, сформований у процесі підготовки та ведення воєнних дій*. Таке визначення підкреслює суть белігеративних ландшафтів, а саме походження, що є визначальним у формуванні антропогенного ландшафту.

Висновки. Розглянувши розмаїття термінів, що визначають ландшафти воєнного походження, можемо відмітити, що фахівці різних наукових напрямів розглядають ландшафти, створені під час підготовки і ведення воєнних дій зосереджуючись, переважно на їх функціях. Такий підхід спричиняє виникнення різних понять для означення однакових за походженням антропогенних ландшафтів. Для подолання даної проблеми можна запропонувати створення уніфікованого словника з антропогенного ландшафтознавства, що в подальшому допоможе уникнути подібних різночитань.

1. Бухарев В. Укрепленные районы. Уроки и выводы / В. Бухарев // Военный вестник. – 1992. - №7. – С. 28-32.
2. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя: від кам'яного віку до середньовіччя / І.С. Винокур. – Київ-Одеса: Вища школа, 1985. – 124 с.
3. Гайда М. Оборонні замки Західного Поділля / Микола Гайда // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. - Кам'янець-Подільський, 18-22 жовтня 1993 р. – Кам.-Под.: Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. – С. 28-29.
4. Давидчук В.С. Ландшафтне обґрунтування реабілітації територій військової діяльності / В.С. Давидчук // Географічна наука і практика: виклики епохи. Мат-ли міжнар. Наук. конф.

- 130-річчя географії у Львівському ун-ті, т.2. – Львів. 2013. – С. 5-7.
5. Данилов Й.В. Могилев-Ямпольский укрепленный район / Й.В. Данилов, Г.Р.Нойман // Первая Могилев-Подольская краеведческая конференция (октябрь 1996 г.): материалы к докладу – Могилев-Подольский, 1996. – С. 85-88.
 6. Денисюк Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисюк. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
 7. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Тернопільська область / Головн. Ред. П.Т. Тронько – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 370 с.
 8. Килимник Е.В. Архитектурная классификация замков средневековой Европы (X-XIV вв.) / Е.В. Килимник / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – М., 2000. – 27с.
 9. Левыкин В.И. Фортификация: прошлое и современность / В.И. Левыкин. – М.: Воениздат, 1987. – 159 с.
 10. Лінія Сталіна [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://liniastalina.narod.ru>.
 11. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты / Ф.Н. Мильков – М.: Мысль, 1973. – 222 с.
 12. Михайлов В.А. Беллигеративные ландшафты Северного Крыма / В.А. Михайлов // Теоретичні, регіональні, прикладні напрямки розвитку антропогенної географії та геології. – Кривий Ріг «Видавничий дім», 2011. – С. 70-75.
 13. Семеряга О.П. Класифікація та використання у туризмі белігеративних ландшафтів Дніпропетровської області / О.П. Семеряга // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія: Географія. – 2014. – № 1. – С. 168-175.
 14. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 10. – С. 628.
1. Bukharev V. Ukreplennye rayony. Uroky u vyvody / V. Bukharev // Voennyi vestnyk. – 1992. №7. – S. 28-32.
 2. Vynokur I.S. Istoriya lisostepovoho Podnistrov"ya ta Pivdennoho Pobuzhzhya: vid kam"yanoho viku do seredn'ovichchya / I.S. Vynokur. – Kyiv-Odesa: Vyshcha shkola, 1985. – 124 s.
 3. Hayda M. Oboronni zamky Zakhidnoho Podillya / Mykola Hayda // Mizhnarodna konferentsiya z problem okhorony fortyfikatsiynykh sporud v Ukraini. Materialy. Kam"yanets'-Podil's'kyu, 18-22 zhovtnya 1993 r. – Kam.-Pod.: Kam"yanets'-Podil's'ka mis'ka drukarnya, 1993. – S. 28-29.
 4. Davydchuk V.S. Landshaftne obhruntuvannya reabilitatsiyi terytoriy viys'kovoyi diyal'nosti / V.S. Davydchuk // Heohrafichna nauka i praktyka: vyklyky epokhy. Mat-ly mizhnar. Nauk. konf. 130-richchya heohrafiyi u L'viv's'komu un-ti, t.2. – L'viv. 2013. – S. 5-7.
 5. Danylov Y.V. Mohylev-Yampol'skiy ukreplenny rayon / Y.V. Danylov, H. R.Noyman // Pervaya Mohylev-Podol'skaya kraevedcheskaya konferentsiya (oktyabr' 1996 h.): materyaly k dokladu – Mohylev-Podol'skiy, 1996. – S. 85-88.
 6. Denysyk H.I. Antropohenni landshafty Pravoberezhnoyi Ukrayiny / H.I. Denysyk – Vinnytsya: Arbat, 1998. – 292 s.
 7. Istoriya mist i sil Ukrayins'koyi RSR. V 26 t. Ternopil's'ka oblast' / Holovn. Red. P.T. Tron'ko – K.: Holovna redaktsiya URE AN URSSR, 1973. – 370 s.
 8. Kylymnyk E.V. Arkhytekturnaya klasyfikatsiya zamkov srednevekovoy Evropy (X-XIV vv.) / E.V. Kylymnyk / Avtoreferat dyssertatsyy na soyskanye uchenoy stepeny kandydata yskusstvovedeniya. – M., 2000. – 27s.
 9. Levykyn V.Y. Fortyfikatsiya: proshloe y sovremennost' / V.Y. Levykyn. – M.: Voenyizdat, 1987. – 159 s.
 10. Liniya Stalina [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <http://liniastalina.narod.ru>.
 11. Myl'kov F.N. Chelovek y landshafty / F.N. Myl'kov – M.: Mysl', 1973. – 222 s.
 12. Mykhaylov V.A. Bellyheratyvnye landshafty Severnoho Kryma / V.A. Mykhaylov // Teoretychni, rehional'ni, prykladni napryamky rozvytku antropohennoyi heohrafiyi ta heolohiyi. – Kryvyi Rih: «Vydavnychyy dim», 2011. – S. 70-75.
 13. Semeryaha O.P. Klasyfikatsiya ta vykorystannya u turyzmi beliheratyvnykh landshaftiv Dnipropetrovs'koyi oblasti / O.P. Semeryaha // Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. – Seriya: Heohrafiya. – 2014. – №1. – S. 168-175.
 14. Slovyk ukrayins'koyi movy: v 11 tt. / AN URSSR. Instytut movoznavstva; za red. I.K. Bilodida. – K.: Naukova dumka, 1970–1980. – T. 10. – S. 628.

Подано до редакції 22.01.2017

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик